

Digitaliseret af | Digitised by

**DET KGL.
BIBLIOTEK**

Royal Danish Library

Forfatter(e) Author(s):	Wagner, Ludvig.; af Ludvig Wagner ; ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme.
Titel Title:	<u>Erindringer om Krigsfangenskabet 1864</u>
Udgivet år og sted Publication time and place:	Kjøbenhavn : i Kommission hos G. E. C. Gad, 1898
Fysiske størrelse Physical extent:	52 s. :

DK

Værket kan være ophavsretligt beskyttet, og så må du kun bruge PDF-filen til personlig brug. Hvis ophavsmanden er død for mere end 70 år siden, er værket fri af ophavsret (public domain), og så kan du bruge værket frit. Hvis der er flere ophavsmænd, gælder den længstlevendes dødsår. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work may be copyrighted in which case the PDF file may only be used for personal use. If the author died more than 70 years ago, the work becomes public domain and can then be freely used. If there are several authors, the year of death of the longest living person applies. Always remember to credit the author

L. Wagner.
fra
Krigsfangenstabet
1864.
1898.

46.-228-8°

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

130020099462

Grundriss

Kriegsfangenskabet 1864

Konstlig Udgave

af

af

af

af

af

af

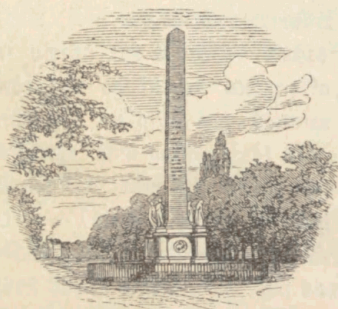
Erindringer

om

Krigsfangenskabet 1864.

Af

Ludvig Wagner,
Præst i Søstjebing.

Med 3 Billeder.

Ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme.

Kjøbenhavn.
I Kommission hos G. E. C. Gad.
1898.

Erklärung

Erklärung

Erklärung

Erklärung

Erklärung

Riibenhaan. Riilien & Egothide

Tungt rugede Novembertaagen over Danmark, da Budskabet om Frederik den syvendes Død bares ud over Landet. Medens Sørgesklokkerne endnu løb, strømmede Ungdommen til Hovedstaden for at indlemmes i Hæren. Ogsaa Skarer af modne Mænd saas; de havde for flere Aar siden gjort Tjeneste som Soldater og vare nu indkaldte til Forstærkningen. Fra Broderrigerne mødte ikke faa; det var dem, som ved Studentermødet i Kjøbenhavn havde lovet at værges for Nordens Enhed; nu viste de, at hvad der var talt og sunget under Bægrenes Klang, var ikke Mundsvejr. Ogsaa her hjemme fra kom frivillige, idet adskillige, som havde kjøbt eller trukket sig fri for deres Bærnepligt, kom til Stede og meldte sig i Farens Stund. — Det var svært for mig ved skrøbeligt Helbred at holdes tilbage, medens mine Venner og jævnaldrende slokkes under Dannebrog. Da vaagnede der hos mig en Længsel efter at gaa med som Feltpræst. Forgjæves bankede jeg paa i Kultusministeriet og i Krigsministeriet. Til sidst henvendte jeg mig til min afdøde Faders Ven General Gerlach, men fik gjennem Generalkommandoen den Bæsteb, at Hæren var tilstrækkelig forsynet med Feltpræster. Smidlertid vare vi komne ind i Februar 1864, Krigen var brudt ud, og hele Afdelinger vare faldne i Fangenskab. Den Gang forfærdedes vi over saa store Tab og kunde ikke tænke os, at det i Aarene 1866 og 1870

skulde gaa Østerrigerne og Franskmændene endnu langt værre. Længere og længere rykkede de forenede Magter frem, bestandig flere Fanger faldt i deres Bold, Mænd i Kjøbenhavn traadte sammen og udstedte et Opraab om at lindre Nøden; thi mange af Fangerne havde været mangelfuldt forsynede med Klæder lige fra Felttogets Begyndelse. Der blev sendt baade varmt Undertøj, Penge og gudelige Skrifter.

En Dag kom een af mine Venner, den senere Højskoleforstander Ernst Trier, ind til mig og sagde, at der var blevet Tale om det ønskelige i at sende en Præst til Fangerne. Nu var det hans Forslag, at jeg skulde melde mig til Tjeneste. Efter at have overvejet det nøje, gik jeg til den daværende Kultusminister, Biskop Engelstoft, som dog mente, at Sagen vilde have uovervindelige Bankeligheder, da det var noget nyt og aldeles uhørt. Smid- lertid havde Professor Dorner i Berlin, Medlem af Overkirkeeraadet, skrevet til Biskop Martensen, at han fandt, at den danske Regering burde sende en Præst til Krigsfangerne, og nu kom Sagen snart i Gænge. Den 15. April fik jeg Bud om at møde hos Monrad, som den Gang havde overtaget Kultusministeriet, og han under- skrev min Udnævnelse til Feltpræst, udsendt til de danske Krigsfanger. En Meddelelse herom blev tilstillet Udenrigsministeriet, og dette anmodede den engelske Legation om at staffe Tilladelse for mig fra Prøjsen. Da Forhandlingerne om denne Tilladelse maatte føres over London, kunde man forudse, at der vilde medgaa lang Tid, og derfor bestemte jeg mig til paa egen Haand at forsøge min Lykke og prøve paa at faa Afgang til mine Landsmænd.

Da Biskop Martensen havde bestemt at holde Ordination i Vor Frue Kirke Onsdag den 27. April, behøvede jeg ikke at vente ret længe; men Dagene gik i

stor Travlhed. Blandt dem, for hvilke jeg maatte fremstille mig før min Afrejse, var fremfor alle Kongen. Det var den 18. April, at jeg søgte Uddiensi. I Forværelset ventede adskillige fordrevne Embedsmænd, deriblandt Pastor Bülow, Søn af Sejrherren fra Fredericia. Han havde med Hæder taget Del i den første slesvigske Krig, havde siden været Præst i Dybbøl, men nu havde Prøjsjerne forjaget ham. En Adjutant gik gjennem Salen med et Telegram. Mon det var et Sejersbudskab? — Af, vi turde ikke haabe det. Lige siden Mysundedagen havde vi jo kun hørt om Tilbagetog og Nederlag. — Der blev et langt Ophold; Uddiensen tog atter sin Begyndelse, og omsider kom Turen til mig. Hans Majestæt bad mig bringe Tropperne i Fangenskabets Hans hjærtelige Hilsen. — Ude paa Gaden var alt i Bevægelse ved Efterretningen om Dybbøls Fald. Det havde altsaa været dette Budskab, som Adjutanten bragte Kongen.

Enkedronning Caroline Amalie havde paa den af hende stiftede Asylskole, hvor jeg var Lærer, tilkjendegivet Ønsket om at se mig, før jeg rejste. Jeg traf hende i dyb Sorg. Enkedronningen udtalte Haabet om, at den Ulykke, som var kommen over Danmark, maatte bidrage til, at de unge, som voxede op, bleve mindre store i Ord, men stærkere til Daad, end den sidste Slægt havde været.

Paa min Ordinationsdag var Hovedstaden smykket til Sørgehøjtid; en Del Officerer og nogle Menige, som vare faldne ved Dybbøl, bleve begravne paa Garnisons Kirkegaard. Hele Dagen var præget af Tidens Alvor. Da jeg efter at have modtaget den hellige Indvielse kom hjem, var der ikke Tale om at dvæle i mine kjæres Areds, thi Afrejsen skulde ske samme Dag. Selve Hjemmet var halvt i Dødsring. En af Brødrene var som Artilleriløjtnant med i General Hegermann-Lindencrones

Korps. Fremfor alle javnedes Moder. Hun opholdt sig den Gang hos vor Søster paa Rødding Højskole, havde fort i Forvejen været arresteret af Østerrigerne og ført til Kolding som mistænkt for Spioneri, men havde klaret saa godt for sig, at hun strax var bleven løsladt.

Efter et hastigt Rejssemaaltid indskibede jeg mig altfaa til Lybæk, som var den eneste Havn, paa hvilken neutralskibe kunde fare. Paa Dampskibet, som førte svensk Flag, var gamle Admiral Steen Bille, hvis Navn var i frisk Minde fra den første Slesvigskrig. Nu rejste han i sin høje Alder i Fredens Erinde; hans Sendelse gjaldt Japan, med hvilket Land han skulde slutte en Handelsstraktat. Om Bord paa Damperen var ogsaa den østerrigiske Officer Grev Czernin, som havde brændt af Begjærlighed efter at komme med i en Rytterfægtning. Tids nok havde han faaet sin Lyft styret, idet han var bleven fanget ved Bejle efter at have faaet nogle forsærdelige Hug over Hovedet af en dansk Dragon. Nu var han bleven udvexlet mod en dansk Officer, men Saarene vare langt fra lægte. Hans fordums Opdrager, en katolsk Præst, var med; han havde været en Tid i Kjøbenhavn for at pleje sin Elev. Vi kom i Samtale. Det havde gjort dybt Indtryk paa Præsten at se den store By i Sorg. I øvrigt var han optaget af, hvad han havde hørt om Grundtvig, uden dog at være kommen til nogen klar Forestilling om denne Mands Betydning. Jeg søgte at gjøre ham Rede derfor, og da han ytrede Lyft til at lære Dansk for selv at kunne danne sig en Mening, gav jeg ham Anvisning paa Grundtvigs Hovedværker.

Nu til Dags rejser man hurtigere end i 1864. Der medgik næsten 2 Gange 24 Timer til Turen fra Kjøbenhavn til Leipzig. Forsynet med Skrivelser fra Udenrigsministeriet, Krigsministeriet og Fangekomiteen opsogte jeg Generalkonsul Lorck, hos hvem jeg fik en saare

venlig Modtagelse. Da alle Gaver, som igjennem Fangekomiteen sendtes til Krigsfangerne, ved ham fordeltes til de forskjellige Fæstninger, var han bedre end nogen anden kjendt med Forholdene, og efter Samraad med ham besluttede jeg at begynde med Magdeburg, een af Prøjsens Hovedfæstninger, ved Elben. Forsynet med en Ubefalingskrivelse fra Generalkonsulen fremstillede jeg mig altsaa for Guvernøren, Generalløjtnant v. Schöller, og bad om at maatte faa Udgang til mine Landsmænd, men blev skuffet. Kort forinden havde der været en Pastor Jakobsen fra Bøhl i Angel, sendt af General Wrangel for paa kongelig prøjsisk Regning at besøge samtlige danske Krigsfanger. Guvernøren i Magdeburg vilde derfor end ikke tilstede mig Udgang til de syge paa Lazarethet, før der kom nærmere Ordre fra Berlin. Jeg telegraferede da til Professor Dorner og bad om hans Hjælp, skrev samtidig og anmodede om, at man foreløbig, indtil den officielle Meddelelse over London var naaet til Berlin, vilde give mig Tilladelse til at virke. Jeg bad om Lov til at begynde i Magdeburg og Wittenberg, fordi Mandstabet der hørte til det ældste Fangenskab. Derfra ønskede jeg at gaa til Torgau og til Minden, som ikke vare optagne paa den Pastor Jakobsen foreskrevne Rejserute, da der paa den Tid endnu ikke havde været Fanger i disse to Fæstninger.

Det var ret heldigt for min Gjærning, at jeg maatte vente nogle Dage; thi først nu kunde jeg nogenlunde overse, hvad der var at gjøre. De fangne Officerer bevægede sig frit paa Wresord, saa dem kunde jeg træde i Forbindelse med. Særlig tog Løjtnant Helms sig af mig med stor Venlighed, Broder til den bekjendte Skolemand, selv siden Skolemand og Kaptejn i Forstærkningen. Hos ham boede jeg, medens jeg var i Magdeburg. Helms har skildret Opholdet i Magdeburg i et livligt

lille Skrift: Ungdomserindringer fra Sønderjylland og mit tyske Fangenskab (Brødrene Bachhausens Forlag, Aarhus 1891). Og saa traf jeg Gustav Müller, vel kjendt i Studenterverdenen i de Tider. Som Reserveløjtnant ved 1. Regiment var han bleven fanget i Træfningen ved Sankelmark, men havde for udvist Tapperhed faaet Ridderkorset. Han var i Besiddelse af en enestaaende Sukommelse og storartet Vid. Mindet om hans herlige Fader, Præst og Seminarielærer Ludv. Chr. Müller, gjorde, at der til Trods for hans utrolige Letfjind var Sangbund i hans Sjæl for de dybere Toner, saa at Mødet med ham blev mig vemodig kjært. Men det vilde føre for vidt, om jeg skulde nævne alle de Officerer, til hvem jeg paa min Rejse traadte i venligt Forhold.

Foreløbig maatte jeg altsaa ikke træde i Forbindelse med Mandstabet. Det højeste, der kunde tilstaaes mig, var, at jeg ledsaget af en prøjsisk Officer gik ind i Magdeburgs Citadel for, selv ukjendt, at tage mine Landsmænd i Djesyn. I Kjøbenhavn havde jeg fort for min Afrejse været ude i Kastellet for at se til de prøjsiske og østerrigiske Krigsfanger. Hvor stor var dog Forskjellen! Her var der ikke stort over 100 Mand af alle mulige Baabenarter, med Uniformer af alle Farver mellem hverandre, men kun nogle faa af hver Slags. Det var ret et Tegn paa, at disse Folk hørte til de fremrykkende sejrige Hære. I Magdeburg som i de andre tyske Fæstninger var Synet mere ensformigt; man saa, at det var store Afdelinger, som vare affaarne og overvældede af Fjenderne. Det eneste Farvespil kom ved Forstærkningsmændene, som stak af mod de andre i deres lyseblaa Kapper. Der havde ikke været nok af de reglementerede Uniformsstykker, saa at disse Folk vare blevne forsynede med islandiske Uldrøjer under de lyse Kapper. Ikke faa af Krigsfangerne mødte i Tøfler; dels havde

de for Nemheds Skyld været saaledes paaklædte, da de faldt i Fangenskab, dels havde fjendtlige Soldater, som ikke vidste, at de lange Støvler vare vore Folks private Ejendom, betragtet disse som et godt Krigsbytte.

Det var i Ugen før 5. Søndag efter Paaske, at jeg ventede paa Tilladelse til at begynde. Onsdag Morgen fik jeg Meddelelse fra Adjutanten, Løjtnant Bergmann, en saare velvillig Mand, som førte Opsyn over Krigsfangerne, at Guvernøren havde modtaget et Telegram fra Krigsministeriet: Den danske Præst har Tilladelse til at begynde. Glædestraalende ilede jeg op til Guvernøren, men blev atter skuffet. Hans Excellence holdt mest af at faa Befalinger; han fandt, at denne Tilladelse lagde et stort Ansvar paa hans Skuldre. Efter en længere Samtale nøjedes Guvernøren imidlertid med, at jeg skulde give ham mit Vresord og Haandslag paa, at jeg var kommen, „um den Leuten Christum zu bringen“ („for at bringe Folkene Kristus“), hvilket jeg hjærtensgjærne kunde gaa ind paa. Da et Par Dage senere Tilladelsen blev mig givet for de tre andre Fæstningers Vedkommende med Befaling til Kommandanterne om, at mit Komme skulde meldes ved Telegraf fra Sted til Sted, stødte jeg ikke mere paa nogen Hindring, men kunde komme og gaa, som jeg vilde, havde Afgang til Garnisonskirkerne paa de Tider, da de ikke vare optagne, og kunde her frit forkynde Ordet for mine Landsmænd og bede for Konge og Fædreland.

Onsdag Eftermiddag begyndte jeg min Virksomhed med at besøge Fangerne i Citadellet og paa Lazarethet og forberede alt til at holde Gudstjeneste baade paa Kristi Himmelfartsdag og de følgende Dage. Domkirken i Magdeburg stod til Garnisonens Raadighed, men da den var optaget hele Kristi Himmelfartsdag og paafølgende Søndag, bestemte jeg mig til paa disse Dage at bruge

Citadellens Kapel, et stort hvælvet Rum, der var indrettet til i Krigstider at kunne benyttes som Bagerovn. Kun Halvdelen af Mandskabet kunde rummes der inde, saa jeg maatte paa disse Dage holde to Tjenester. Da jeg mente, at en Gudstjeneste i Domkirken vilde være til megen Opbyggelse, valgte jeg at prædike der baade Fredag og Lørdag. Og saa her var hver Gang kun det halve Mandskab tilstede, medens den anden Halvpart var paa Arbejde. I Magdeburg Domkirke ligger Keeser Otto den store begravet, Fader til den Otto, som i Mæret 974 brændte Dannevirke. Selv opkastede han sig til den nordiske Kirkes Beskytter. — Til Magdeburg Domkirke knytter sig ogsaa Minder fra Tillys Tid. Disse Minder maatte dog nu træde tilbage for det gamle og dog evig unge Ord: „Hvad som helst I bede Faderen om i mit Navn, skal Han give Eder.“

Der var i Magdeburg over 700 Krigsfanger, af hvilke hver Gang omtrent Halvdelen gav Møde, men det var kun som en lille Haandsfuld i det store Rum. Det stod selvfølgelig frit for enhver, om han vilde være med, men næsten ingen holdt sig borte. Her lærte jeg ret at skjønne paa vor af saa mange ringeagtede Præstedragt. Jakobsen havde haft Bladkrave og Præstekjole uden Binger, og Følgen deraf var, at adskillige af vore Folk betragtede ham som fremmed og derfor paa Forhaand modtog ham med Mistillid. De, som havde Øret opladt, fik ham dog snart kjær. En Mand sagde til mig, at Jakobsens Komme ret havde været en Raadens Dag. At han havde danset Hjærtelag, var sikkert nok. En af Garnisonspræsterne forsikrede mig, at Jakobsen var ivrig ejderdanser. Imidlertid følte jeg det som et Fortrin, at min Bibekrave og Binge-fjortel for mine Landsmænd var et ydre Kjendetegn paa, at jeg var een af deres egne. Saa snart jeg hørte om Jakobsen, var jeg traadt i skriftlig Forbindelse med ham for at

aftale, hvem der skulde gaa til højre, hvem til venstre; der vilde jo blive et stort Arbejde for os begge. Men da jeg meldte mit Komme, sendte det preussiske Krigsministerium Jakobsen Ordre til at rejse hjem, og saa stod jeg altsaa ene om Gjerningen.

Af Krigsfanger var der, som nævnt, i Magdeburg over 700, fornemmelig af 11. Regiment fra Sanktelmarck og det Kompagni af 20. Regiment, som blev affaaaret

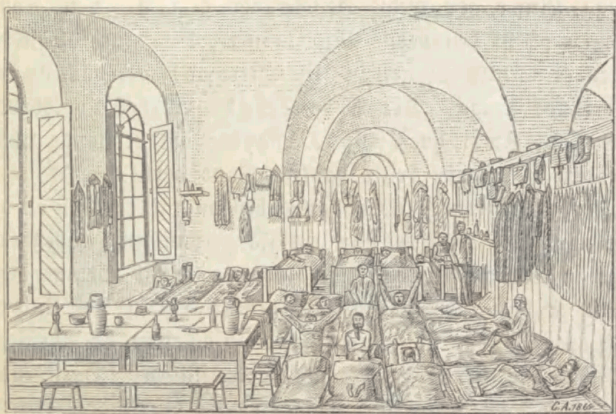

Fig. 1. Tidlig Morgen i Geværhuset i Magdeburg, Stuen Nr. 10.
(Efter en Tegning af een af de Menige).

ved Snoghøj den 8. Marts. De Menige laa i Geværhuset, en vældig Bygning, hvis øverste Etage var opdelt i Stuer ved Bræddestillerum, som dog ikke naaede op under Hvælvingerne. Som Følge heraf var der megen Støj, og Ventilationen var saare mangelfuld. Forplejningen var her som paa de andre Steder af samme Slags som de preussiske Soldaters, men den tyske Kost er saa tarvelig, at det faldt vore Folk haardt at vænne sig dertil. En Mand af 20. Regiment har bestrevet Kosten i Magde-

burg saaledes*): „Til Frokost: Tørt Brød med en Bliktjedel fuld af Klister; det var kogt Vand, som der var strøet noget Rugmel i. Til Middagsmad: Kartoffel-suppe; det var Kartoffler, stødt sammen i en Grød og spædt op med noget Vand eller Suppe, som de kaldte det, for det hed sig; at Suppen var kogt paa Rjød, men det var rigtignok saa ubetydeligt, at det ikke kunde smages. Den Middagsmad fik vi sex Gange om Ugen med den Forandring, at een Dag fik vi Urter i Kartofflerne, en anden Dag Linser, en tredje Hestebønner o. s. v. Om Søndagen fik vi den bedste Middagsmad, det var Risvælling med et Stykke Spegeslæst til Eftermad; det var noget, vi kunde bruge. Til Aftensmad: Vart Smørrebrød, en Told Smør hver paa to Lod; og om vi havde Lyst, maatte vi gjerne drikke os lidt Vand dertil.“

Generalkonful Lord havde bestemt, at en Del af de Penge, som sendtes gennem Fangekomiteen, anvendtes til at forbedre Soldaternes Føde og til at forsyne dem med Tobak. En anden Del gik til Hjælp for Underofficererne, der fik samme Forplejning som de Menige. Officererne derimod vare heldigere stillede. De fik udbetalt den prøjsiske Officersgage, og da de tillige gennem Generalkonfulen fik tilsendt deres Løn af den danske Regering, kunde de godt komme ud af det. Hvor rimeligt det nu end var, at der blev gjort noget for Underofficererne, saa vakte det Misnøje hos Mandstaberne rundt omkring. Man fattede endog Mistanke med Hensyn til Anvendelsen af de indsamlede Penge, om de virkelig kom Krigsfangerne til gode. Af de danske Aviser saae man, at der samlede mange Tusender, men man havde saa

*) En jydsk Bondes Fortælling om hans Felttog og Fangenskab i Aaret 1864, Chr. Steen & Søns Forlag; Trykkaar mangler (sidst i Treferne.)

svært ved at gjøre det Regnestykke op, at der kun kunde blive lidt til hver.

Lige over for deres Præst viste Folkene sig aabne og tillidsfulde, saa de kom frem med, hvad der laa dem paa Hjærte, stort og smaat, dog ikke strax. Der skulde gjerne gaa nogle Dage, inden Ijen blev brudt. Derfor gav jeg mig god Tid paa hvert Sted, mindst en Uge, og særdeles saa meget som muligt iblandt Mandskabet. For at saa

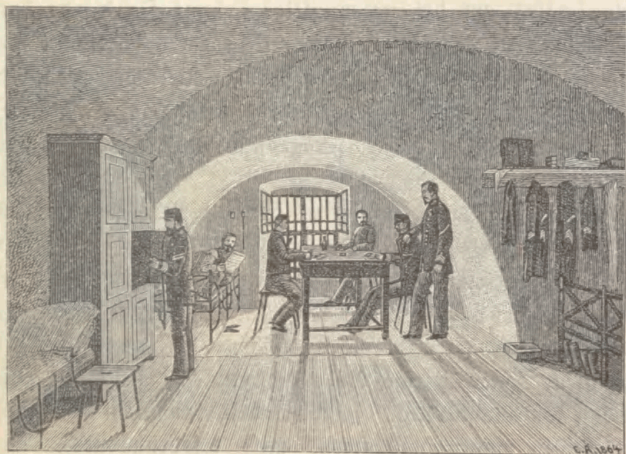

Fig. 2. Underofficerstafematten i Magdeburg.
(Efter en Tegning af een af de Menige).

passende Udgangspunkter for Samtalen holdt jeg gude-
lige Forsamlinger i Kapeller eller i Stuer, tit ogsaa
under aaben Himmel, paa en Bastion eller i en Fæst-
ningsgaard, paa et kasematteret Husstak eller paa Bunden
af en Fæstningsgrav. Emnet var enten et Stykke af den
hellige Skrift eller en Fortælling om en Person af Bibel-
historien. Ogsaa var det naturligt at fortælle om Morten
Luther, hvortil der i hine Egne var rig Anledning.

Luthers Navn, der holdes saa højt i Vre af det danske Folk, er mindre vel anskrevet hos Sekterne, og derved kom disse til Syne. Netop i Magdeburg samlede en Kreds paa 10—12 om deres Lærer, en Bondefarl fra Thisted Amt; han mente, at Luther var det andet Dyr i Aabenbaringen.

Den prøjsiske Officer, som var sat til at have Opsyn med Krigsfangerne i Magdeburg, udførte dette Hverv med Velvilje; men det varede en Tid, inden Folkene kunde overbevises om det uegennyttige i hans Færd, da han gav nogle af de gifte Lejlighed til i deres Fritid at faa lidt Fortjeneste ved Dragerarbejde paa Jærnbanen og ved Elbfartsøjerne. Det saaledes indkomne lagde han til Side, for at vedkommende ved Fangenskabets Dphør ikke skulde være blottede for Penge.

Det var mig ikke let at forlade Magdeburg, men det lakkede mod Pinse, og denne Højtid havde jeg bestemt at holde i Kirken over Luthers Grav. Saa gik da Rejsen til Wittenberg Torsdag den 12. Maj. Denne Fæstning, som Sachsen efter Napoleonskrigene maatte afstaa til Prøjsen, ligger i lige Linie omtrent en halv Snes Mil sydpøst for Magdeburg. I Wittenberg fandtes 400 Mand, af hvilke godt Halvparten, mest Kjøbenhavnere, laa paa Slottet, og Resten i Brohovedet hinsides Elben. Denne Deling var gavnlig for min Gjerning, thi jeg mærkede snart, at paa Kjøbenhavnerne gjorde en livlig Tiltale størst Virkning, medens Thyderne, som udgjorde Hovedbestanddelen i Brohovedet, trængte til et stille, hjærteligt Ord. Den gamle kurfyrstelige Borg, som altsaa husede henimod 250 af vore Folk, var kasematteret; alle Binduer mod Fæstningens Yderside (den laa i det sydvestlige Hjørne) vare tilmurede, og i Stedet for Tag bar Bygningen en grøn Jordvold. Den ene Fløj af Slottet er Kirken, som paa sin Indgangsdørs Malmfløje

viser Luthers 95 Sætninger. Selv hviler han og Melanchthon midt i Kirken; i Koret gjemmes Støvet af Kurfyrsterne Frederik den vise og Johan.

Kjøbenhavnerne havde en Sangforening, som talte op imod 50 Medlemmer. Tit kom om Aftenen de prøjsiske Officerer hen for at høre paa dem, naar de sang deres Fædrelandsfange; men i disse Dage var det Salmetoner, som lød i de gamle Haller. Sangerne fik

Fig. 3. Slotskirken og Slottet i Wittenberg 1864.

I Smaastrykker, niende Bind, ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme, har Stiftsprovst M. Mørk Hansen skrevet „Et Besøg i Wittenberg“, ogsaa udkommet i Særtryk (Nr. 92). I denne læseværdige Afhandling findes bl. a. et Billede af Slotskirken fra den modsatte Side, hvor man faar et tydeligt Indtryk af det svære runde Taarn, som her kun er anthydet ved Flagstangen, der titter frem ved Kirkens bageste Ende.

fri Pinselørdag for at kunne indøve Salmerne. Baade her og flere andre Steder havde vi faaet tilsendt Berggreens Koralbog, saa at vi kunde synge vore Salmer helt paa den hjemlige Maade. Hvor stor Forskjel der

end var mellem den rolige, taalmodige Stemning i Brohovedet og den friskfyrstige, tit noget kaade paa Slottet, derom enedes alle Danske i Wittenberg, at hædre Luthers Minde. Melodien til hans gamle Sejerssang: „Vor Gud Han er saa fast en Borg“ tonede Pinsedag kraftigt inden for de samme Mure, der en Gang havde gjenlydt af vor store Kirkefaders Røst. Men ogsaa den nye Sang, som Herren har lagt paa den danske Menigheds Tunge, lod sig høre, da vi istemte: „Den signede Dag med Fryd vi ser“. Det var een af vore egne, som spillede Orglet.

Der blev i Wittenberg givet vore Folk Lejlighed til at besøge de minderige Steder, Luthers og Melanchthons Boliger, Stedet, hvor Pavebullen blev brændt o. s. v. Som i de fleste andre smaa Stæder, hvor der var Krigsfanger, var ogsaa her Stemningen hos Borgerne venlig. Man indbød gjerne Folkene til at være deres Gjæster, og der blev ikke lagt Hindringer i Vejen for, at de i deres Fritid undertiden kunde gaa ud i smaa Grupper under Bevogtning, endog uden for Fæstningens Volde. Der var lagt en stor Myndighed i „Kompagnisørerens“ Haand; det var den Officer, hvem Opsynet med Krigsfangerne var betroet. Selv om Kompagnisøreren var nok saa velvillig, kunde Forholdet dog have sine betydelige Vanskeligheder. Næsten alle Vegne ønskede Prøjsjerne, at vore Folk skulde kommanderes af deres egne Underofficerer, men Subordinationens Baand vare jo løste ved selve Fangenskabets. Dog indsaa begge Parter snart, at det var heldigst for alle, at Prøjsjerne ikke greb for meget ind. Kun i Meisze førtes Kommandoen af prøjsiske Underofficerer.

En stadig Kilde til Misnøje var Arbejdet. Naar saa mange Menneſter ere indeſpærrede i et forholdsvis ſnævert Rum, er det i ſin Orden, at der ſørgeſ for, at de ſættes i Arbejde. Men for vore Folk var det en

Pine at skulle lystre prøjsist Kommando. Det fik gaa, naar de bleve satte til at rense Fæstningsgrave eller pudse Møstet af gamle Mure. Naar de maatte bygge Skanser ved Spandau, kunde de trøste sig med, at vore næppe nogen Sinde vilde komme til at storme disse Værker. Men haardt var det, naar de kommanderedes til at lave Karduser til Krudt eller til at gjøre Granater i Stand, da de havde en temmelig sikker Fornemmelse af, at disse Sager skulde sendes nord paa. Vægrede nogen sig, blev han straffet med Arrest, og der var næppe ret mange, der slap saa godt, som en Artillerist i Graudenz, en Tyde. Da han var sat til at pudse Granater, spillede han Blybelæguingen, som ved Skuddet drives ind i Kanonens Riffelgange. Da det paa denne Maade var lykkedes ham at ødelægge en hel Del Granater, fik han en Torden over sig, men forsikrede med den uskyldigste Mine af Verden, at han havde ment at bære sig rigtigt ad. Saa blev han fritaget for det Arbejde. Tit kunde Bankelighederne komme fra ildeindede prøjsiske Underofficerer. Folkene bleve inddelte i Korporalskaber. Disse fik, hvor Arbejdets Natur gjorde det ønskeligt, hver en Ufford at udføre. Blev denne færdig før den bestemte Tid, lagde man Arbejde til, men var Ufforden saa stor, at den ikke kunde gjøres færdig, holdt man Folkene over Tiden. Følgen heraf var Misnøje og sej Modstand, som atter fremkaldte disciplinære Straffe.

Under mit Besøg i Wittenberg gif alting godt; men senere indtraf en Begivenhed, som gjorde, at Tøjerne strammedes, og det var „Studentens“ Flugt. Han var Gaardmands søn fra Ribeequen, havde trukket Frilod, men lod sig ved Krigens Udbrud stille for at faa Midler til at studere videre; tjente i 1. Regiment, blev fanget ved Sankelmark og kom i Brohovedet ved Wittenberg. Da han havde bestemt at undvige, betroede han sig til sine

Kammerater og traf ved deres Hjælp sine Forberedelser. De laante ham Penge til at skaffe sig civile Klæder og til Rejsen. I Kraft af sin Værdighed som Student tog han sig forskjellige Friheder. Saaledes satte han sig hver Aften ved Stueappellen med Ryggen mod Binduet og skjulte Ansigtet i en Avis, medens Stueammeraterne maatte træde an i Geled. Da den afgjørende Dag kom, tog han det civile Tøj paa under Uniformskappen. Denne slængte han ved Fæstningsgraven og sneg sig i et ubevogtet Øjeblik bag Skildvagtens Ryg ind i Byen. Men nu maatte han ud ad Fæstningsporten, og her stod en Skildvagt, som for et Par Dage siden havde talt med Studenten. Et Spørgsmaal glimtede i Skildvagtens Øje, men i det samme kom en Officer, for hvem Vagten skulde raabes ud, og Studenten naaede nu Banegaarden, hvor han tog Billet til Lybæk. Næppe var han kommen til Sæde i Bentesalen, før en Politibetjent viste sig og spurgte et Par Haandværkskvende efter deres Pas. Rast tager Studenten et lille Barn paa sit Skjød, giver sig til at snakke med det, og Uvejret driver over. Her som andensteds kommer det ham ypperligt til Hjælp, at han som halvbogen Dreng har været i Ditmarsken og derfor kan udtrykke sig paa Plattysk. Ved Büchen gaar han som ved en Fejltagelse ind i Hamborgtoget, da han antager, at man i Lybæk snarest vil spore efter ham i de direkte Tog; klager sig ynkelig, faar Lov til at rejse paa samme Billet tilbage til Büchen; naaer lykkelig Lybæk og gaar her lige ud paa det svenske Dampskib, hvor han giver sig til Kjende, og hvor man skjuler ham; er paa Vej til Kjøbenhavn, inden nogen i Wittenberg aner Uraad.

Kammeraterne her havde holdt godt tæ. Om Aftenen tog en Mand, der paa Uniform og Førlighed lignede Studenten, Plads ved Binduet paa hans Stol og skjulte sit Ansigt bag Avisen. Da Appellen her var forbi, løb

han bag om og lod sig tælle anden Gang paa sin egen Stue. Om Morgenen mærkedes intet, og først langt hen paa Dagen savnede Prøjsjerne Studenten. Hans Uniformskappe blev funden ved Stadsgraven; man mente, at han havde taget Livet af sig. Kammeraterne sendtes ud paa Flaader og Pramme med Net og Baadshager. Med tilsyneladende Iver gjennemløgte de Vandet, men endelig var der En, som ikke kunde skjule sin Munterhed, og da opdagede Prøjsjerne, at det hele var en Komædie.

I Kjøbenhavn gif Studenten op i Krigsministeriet og meldte sig til Tjeneste, hvorpaa han igjen traadte ind i 1. Regiment.

Alt dette fik jeg først at vide, da jeg sidst paa Aaret traf Studenten i hans Hjemstavn. At Kammeraterne havde hjulpet ham til Flugten, var saa meget smukkere af dem, fordi de maatte kunne tænke sig, at det vilde gaa ud over dem alle, naar han undslap. Og det gjorde det ogsaa; Krigsfangerne i Wittenberg bleve i den sidste Tid behandlede langt strængere, end medens jeg var der.

Hvor der var danske Officerer, var det en Selvfølge, at jeg sluttede mig til dem, men min Stilling medførte, at jeg ogsaa kom i mangfoldig Berøring med de prøjsiske Officerer. Det kunde ikke falde mig ind at sty deres Omgang, hvor de kom mig venligt i Møde, da det jo gjaldt om, hvorledes jeg bedst kunde virke til Fordel for mine Landsmænd. I Wittenberg sad jeg nogle Gange til Bords med Prøjsjernes „Løve fra Dybhøi“, Løjtnant Stöphanius, om hvem jeg skrev i min Dagbog: aaben og ærlig. Ligeledes mødte jeg der Oberst Gersdorff, bekendt fra Træfningen ved Rolding den 23. April 1849. Ikke længe blev jeg indbudt af højere Officerer til deres Hjem, og det var velgjørende at se, hvor megen ustrømt Gudsfrygt og Hjærtelighed der kunde sidde under den stramme prøjsiske Uniform. Selv-

følgelig tav jeg med Hensyn til de politiske Forhold, naar jeg ikke blev spurgt om min Mening; men des værre traf jeg ikke en eneste, som havde Følelsen af, hvilken slet Sag de forenede Magter kæmpede for. En Selvfølge er, at jeg ogsaa kunde møde Haardhed og Hjærteløshed hos dem, der havde over mine Landsmænd at sige, men gennemgaaende var Behandlingen menneskelig. Det Heltemod, med hvilket vore Tropper kæmpede, fandt fuld Anerkjendelse hos Fjenden. Desuden maa det ikke glemmes, at man kan hædre sin Modstanders Tapperhed for at forherlige sit eget Heltemod, og at det er forholdsvis let at være ædelmodig mod den besejrede. Ligesom vore Folk bleve agtede for deres Holdning i Krigen, roste man ogsaa deres nettede, bestedne Optræden og for Underofficerernes Bedkommende deres Intelligens. Det gjorde ogsaa Indtryk paa Prøjsjerne, baade Officererne og besøgende Præster, at Krigsfangerne i deres Fritid læste flittig i det ny Testamente. Ligeledes lagde man Mærke til den Opmærksomhed, med hvilken de fulgte Gudstjenesten.

Fra disse almindelige Betragtninger maa vi endnu en Gang vende tilbage til Wittenberg. Kompagniføreren, Løjtnant Meyrick, foreslog mig at gaa med i Skoven tredje Pinsedag til et Møde for Hedningemissionen. Det var en yndig Tur der ud, alt blomstrede og duftede efter en kvægende Regn. For mig blev Mødet mindre opbyggeligt, idet een af Talerne efter først at have hævel Frederik den fjerde af Danmark til Skyerne som den første protestantiske Konge, der havde udsendt Missionærer til Hedningerne, ikke kunde bære sig for at gjøre et drabeligt Sidehug. Han antydede, at de Danske havde gjort det tykke Folk meget ondt. Herom vilde han dog ikke udbrede sig nærmere, men holdt sig nok saa frontt til Pauli Ord om Robbersmedden Alexander (2 Tim. 4. 14.): Herren betale ham efter hans Gjerninger! — Det var

lovlig stift at høre paa, at den Sag skulde lægges i Vorherres Haand i samme Øjeblik, som de forenede Hære afgjorde den med Blod og Jærn. En gammel theologisk Professor Lommaksch, som stod ved Siden af mig, havde maaske en lignende Følelse; i alt Fald var han bange for, at jeg skulde fare op, og klappede mig, som om det var en Bjørn, der skulde beroliges.

I Torgau, 5 Mil sydpøst for Wittenberg, hvortil jeg rejste den 20. Maj, var der omtrent 350 Krigsfanger, som med Undtagelse af de syge, der vare indlagte paa Lazarethet, alle laa i Brohovedet ved Elben. Til Gudstjenesten fik vi overladt Slotskirken, en Fløj af den sachske Kurfyrste Johan Frederiks fordum saa prægtige Borg, nu præjsk Kaserne. Kirken var indviet af Luther. Ogsaa her opsogte vore de mange Minder, som knyttede sig til Reformationens Tid og til Luthers Person. Da Pastor Jakobsen ikke havde været her, blev Torgau det første Sted, hvor jeg holdt Altergang for mine Landsmænd. Omtrent 260 toge Del i den hellige Handling, foruden at største Parten af de andre overværede den. Det var en rigt velsignet Dag, men der blev ingen Tid til at hvile; thi der laa mange paa Lazarethet, og de færreste kunde taale at flyttes, saa jeg holdt Altergang den Dag for de syge paa fire Steder. Og om Eftermiddagen maatte jeg ud i Brohovedet at holde Forsamling; det gjaldt om at benytte Tiden. I Torgau var det en af Officererne, som hjalp til ved Gudstjenesten med at læse Ind- og Udgangsbønnen.

I Magdeburg og Wittenberg vare omtrent alle de syge paa Lazarethet i god Bedring. Paa hvert af disse Steder var der ved mit Besøg her kun 2 — 3 p. Et. syge, og hen paa Sommeren stillede Forholdet sig endnu heldigere. — De danske Soldater, som saarede faldt i Fjendens Bold, bleve, forsaavidt deres Saar vare af alvorlig

Bestaffenhed, indlagte paa Lazaretherne i Sønderjylland eller i Holsten og efter at være helbredte sendte længere ind i Prøjsen. Jeg saae i Magdeburg en Mand, som bar Mærker efter en Kugle, der var gaaet tværs gjennem Livet paa ham; nu var han ganske rask. Hos dem, som bleve indlagte tilshueladende fuldstændig raske i Fæstningerne, udbrød kort efter, at de vare komne i Ro, mangfoldige Sygdomme, især Skarlagensfeber og Mæslinger, forskjellige andre Hudsygdomme og Tyfus. I Magdeburg var der død 4; de fleste vare nu som nævnt helbredte eller i Bedring, dog døde siden endnu 1. I Torgau derimod var der megen Sygdom. Grunden var, at Mandstabet her var taget til Fange den 18. April og altsaa ikke endnu havde forvundet Felttogets Anstrængelser. 2 vare allerede stedte til Hvile paa Kirkegaarden.

Det er altid svært at være fængslet til Sygelejet, og her var det saa meget tungere: mellem fremmede og i Fangenskab, hvor Forbindelsen med Hjemmet var om ikke affkaaren, saa dog besværliggjort ved Krigen. At være undgaaet Fjendens Kugler, at have overlevet de utrolige Strabadsjer, som vore Folk maatte døje, og nu at blive overmandet af Sygdommen! Maaſke havde den syge været til Søs lille Juleaften 1863, da den voldsomme Storm truede vore Transportfartøjer, som oversførte Tropper til Sjælland, med Undergang; han havde maaſke lovet Herren, at om han blev friet af Havsnød, vilde han give ham hele sit Hjærte; eller han havde haft lignende Oplevelser og havde givet lignende Løfter. Men hvorledes havde han holdt dem? — Under disse Omstændigheder var det en velsignet Gjærning ikke blot at komme med Hilsen fra Fædrelandet, men hvad mere er, at bringe den syge Bud fra hans Barndoms Gud. Jeg mindes ikke en eneste Gang, at Trøstens og Formaningens Ord

blev afvist. Men derimod kunde det jo nok ske, at den syge var i Bildeelse, saa at Præsten maatte nøjes med at vende Ordet til de andre. Da jeg Lørdag Eftermiddag strax efter mit Komme til Torgau gik op paa Lazarethet, laa en af vore Folk paa det yderste af Skarlagensfeber, og Søndag Morgen var han død. Tirsdag fandt Begravelsen Sted under stor Deltagelse fra Befolkningens Side. Alle Krigsfangerne mødte i Lazarethets Gaard. Herfra gik Sørgetoget under Klängen af florumbundne Trommer til Kirkegaarden; over Graven løb Geværjalver, en Hædersbevisning, der i Prøjsen kun bliver de Soldater til Del, som have været med i Krigen. — I Tyssland er det ellers Skik, at hele Følget kaster hver 3 Haandsfulde Jord paa Kisten. Her kom, efter at jeg havde forrettet Jordpaakastelsen, en grædende Kvinde med sine 3 Haandsfulde Jord. Hun tænkte paa sin Søn, som var med ved Hæren i Sønderjylland.

Krigsfangerne i Torgau vare som sagt indkvarterede i et Brohoved hinsides Elben. Dette og Brohovedet ved Wittenberg vare de hyggeligste og sundeste Soldaterboliger, jeg saae. Kompagniføreren tog sig med Iver af Mandskabets Vel, sørgede for, at Stuerne holdtes rene og luftige, lagde sig efter Danst og vidste at holde saa god Orden, at der gik en hel Maaned, før en Mand blev straffet (for Drukkenskab). Naar man kom frem gennem den lange Gang, som gik i Halvkreds bag Stuerne i Brohovedets øverste Etage, hørte man saa jævnlig Sang fra en Stue omtrent midt i Gangen. Det var en Bondeskarl fra Skanderborgegnen, Træskomand Jens Tavughyde, som ved sin Kjærlighed til Salmer og aandelige Sange havde faaet stor Indflydelse paa Kammeraterne. De fortalte, at, da Ruglerne spillede paa Dybbøl, og tit de modigste maatte blegne, havde han holdt Modet oppe ved at nynne trøstende Vers. Da der just nu til hver

af Fæstningerne blev sendt en Luthers Huspostil, overgav jeg den i Torgau til Jens Favngyhdes Baretægt, for at han kunde sørge for Oplæsningen, og anbefalede ham til Kompagnisføreren. Lige til Fangenskabets Dphør samlede daglig en stedse voksende Kreds, til sidst over 100, i en Bastion, og i ondt Vejr i Spisefalen, da Stuen viste sig at være for trang. Da Boldmesteren klagede over, at Græsset i Bastionen blev nedtraadt, holdt Favngyde sig til Kompagnisføreren, som jævuede Sagen. Ved denne Tid var ogsaa den lille Feltfalmebog kommen hjemme fra i saa stort Antal, at der omtrent var een til hver Mand.

I Wittenberg havde jeg lært at sætte Pris paa Sangen, ikke blot den gudelige, men ogsaa Folkesang og flerstemmig Sang, der i Fritiden kunde optage baade Deltagere og Tilhørere. Da vi i Torgau manglede Noder, hjalp man sig foreløbig med at sætte Ord til nogle tyske Melodier, hvor jeg ogsaa maatte hde min Skjærv.

Den sidste Aften.

Pigelil! naar Nat mon stride,
 luk dit trætte Dje til.
 Gud i Bold! med Drømme blide
 Sorgen din Han slukke vil;

minde dig om Barndoms Dage,
 Jeg saa skøn i Mark og Lund,
 om den Stund, da du saa sage
 Ja mig gav med Haand og Mund.

Pigelil! du mig tilhører
 som i Lyft, saa og i Nød.
 Hjem vel Gud mig atter fører,
 din jeg er i Liv og Død.

Hver Gang Morgensol oprinder,
 falder dig til vanlig Id,
 hust da: og paa mig den skinner
 sejerfæl af Østerlid.

Pigetil! selv Dødens Dvale
 een Gang bryder Herren brat,
 famler os i Lysets Sale.
 — Fæstemø, far vel, god Nat!

Kirkeklokkerne,

Lytt! Klokketlang
 og Kirkesang
 nu over Esben klinger.
 Den Lyd i lange Drag
 hidbære Bindens Vinger.
 Det er Vorherres Dag!

Den samme Klang
 i Danevang
 for vore Kjære ringer.
 Vi sende over Strand
 en Bøn paa Sængens Vinger
 for fjærne Fædreland.

Vor Fader blid!
 I Nødens Tid
 udfri du det af Vaade.
 Forgjæt ej Danmarks Sag,
 men se til os i Naade!
 Det er din egen Dag.

Sangforeningen, der talte omtrent 20 Medlemmer, lededes af Overspillemand Ferdinand Thomsen af 2. Regiment. Holstener af Fødsel kunde han være bleven permitteret den 18. April; men da han ikke vilde skære den danske Rokarde af og tillige var blottet for Midler til at anskaffe sig civile Klæder for, hvilket han maatte, om han vilde til Kjøbenhavn igjen, mente han, at det var bedst at lade sig føre i Fangenskab. Kommandanten blev snart opmærksom paa ham og overdrog ham det byrdefulde Hverv at efterse alle Breve, som Fangerne modtog og afleverede. I de fleste andre Fæstninger blev i øvrigt en saadan Kontrol anset for over-

flødig. Uden at svigte den Tillid, Kommandanten viste ham, gjorde Thomsen sine Kammerater væsentlige Tjenester ved den Taft, hvormed han røgtede sit Kald. Den gode Tone, der for en stor Del skyldtes Javngyde og Thomsen, vedblev at raade, ogsaa da Besætningen forøgedes med Søfolkene fra Vesterhavsestaden. Efter at være kommen hjem fra Fangenskabet traadte Jens Javngyde i Indremissionens Tjeneste som Kolportør og var i flere Aar, hvor han kom frem, til Oplivelse med sine Sange. Taler blev han aldrig. Da han mærkede, at han begyndte at blive tom ved det omrejsende Liv, slog han sig ned som Husmand.

Ifølge Instrux fra det preussiske Krigsministerium tilkom der ikke de fangne Officerer Afgang til Mandskabet. I Torgau havde man imidlertid tilladt dem at bo i Brohovedet eller for egen Regning i Byen, og i begge Tilfælde tilladt dem at have Oppassere af vore egne Folk og besøge Mandskabet, eftersom de havde Lyst. I Magdeburg havde der hos Mandskabet viist sig Vængsel efter at se sine gamle Officerer, og da denne Fæstning laa paa Vejen fra Torgau til Minden, besluttede jeg mig til at blive der et Par Dage for at se, om jeg kunde udrette noget i den Retning. Over Leipzig, hvor jeg lige fik Tid til at hilse paa vor Generalkonsul og bevidne ham min Anerkjendelse af den store Virksomhed, han viste for Fangerne, en Virksomhed, hvis Omfang jeg daglig mere fik Øje for, kom jeg altsaa tilbage til Magdeburg. Her var kommen en ny Guvernør, mindre fuld af Betænkkeligheder end den gamle. Det var derfor ikke svært at faa hans Samtykke til, at Officererne fik Afgang til Mandskabet. Efter de Erfaringer, jeg havde gjort i Wittenberg og i Torgau, arbejdede jeg paa ogsaa at faa en Sangforening bragt i Stand i Magdeburg og at faa indrettet en Gudstjeneste. Skolelærer Dissing, Menig

af 11. Regiment, havde hjulpet mig ved Gudstjenesten under mit første Besøg. Til ham overgav jeg nu Luthers Huspostil og skaffede ham Raadighed over Kapellet, saa tit han vilde samles der med sine Kammerater. Fra Begyndelsen af vedligeholdte jeg en livlig Brevvevling med Folkene i de Fæstninger, jeg havde besøgt, en Brevvevling, der efterhaanden voksede i stor Maalestok.

Besøget i Magdeburg var ikke ublandet glædeligt, thi Baptisterne havde faaet fat i nogle af dem, til hvilke jeg havde sat de bedste Forhaabninger. Men der var ikke andet at gjøre end at lægge den Sag i Guds Haand og saa se, hvad der kunde udrettes ved Breve; thi Arbejdsmarken var stor, og jeg havde meldt mit Komme til Minden. I øvrigt fik Baptisterne heller ingen yderligere Fremgang i Magdeburg.

I Minden, langt vester paa, i Westfalen, ved Wesersfloden, var der 500 Krigsfanger, og ligesom i Torgau vare de tagne ved Dybbøl den 18. April. Officererne havde faaet Bolig anvist i de to Forter, i hvilke Mandskabet laa, og havde faaet Lov til at tage Dypassere ud blandt Folkene. Her traf jeg den bekjendte Løjtnant Ancher. Han var utrættelig i sin Omhu for Soldaternes Vel. For at opmuntre dem lod han anlægge en Reglebane, uden at bryde sig om den Støj, han fik uden for sine Vinduer. Uden at tiltage sig en Myndighed, som ikke tilkom ham, værnedes han om Folkenes Ret. Forholdet var ikke saa godt i Minden, som i de 3 Fæstninger, jeg først havde besøgt, idet Kompagniføreren var haard og haanlig i sin Optræden. Men Kommandanten havde stadig et vaagent Øje med Fangerens Behandling, og dette bidrog meget til at mildne Trykket. Arbejdet var ikke over Evne, og den sunde Luft, den skjønne Egn og den forholdsvis gode Kost bødede paa, at Boligerne vare trange og fugtige. Kort

efter mit Besøg tilstodes det hele Flokken at drage ud med en prøjsisk Bataljon, som skulde øve sig oppe i Bjærgene, og hen imod Slutningen fik Løjtnant Ancher Lov til at gjøre en Tur med en lille udvalgt Del af Mandskabet uden Bevogtning.

Under Overspillemand Amelungs Ledelse (20. Regiment) kom snart en Sangforening i Stand, hvori ogsaa nogle af Officererne toge Del. I en omreisende Kunstnerinde fra Flensborg, Madam Löhr, som foreviste Prospekter, havde Soldaterne en trofast Veninde, som ofrede meget for at glæde dem. Da een af Folkene begyndte med til Tidsfordriv at udfære Skibe og andre Ting af Træ, kom der nok af Kjøbere, saa at denne Industri snart tog Opsving. I Magdeburg havde paa lignende Maade et Par Malere ganste god Fortjeneste. Fangernes bedste Ven blandt Landets Børn var Garnisonspræst Antze, som med utrættelig Kjærlighed tog sig af alle, især de syge. Han prøvede paa at lære Dansk, men Sproget var ham for svært, saa at han stadig maatte bruge Tolk.

Da jeg Søndag Eftermiddag den 5. Juni vilde vende hjem til mit Herberg efter at have besøgt de til Gode for vor Grundlovsdag festlig smykkede Forter, kom en prøjsisk Underofficer aandeløs løbende efter mig. „Hr. Pastor, Hr. Pastor! der er en Mand, som prædiker!“ — „Ja, lad ham kun det,“ svarede jeg. Prædikanten viste sig at være en Konstabel af Fæstningsartilleriet, et ganste ungt Menneske, som tænkte paa at blive Lærer. Han havde et stilsfærdigt og beskedent, næsten kvindeligt blusfærdigt Væsen. Vel fandtes hos ham megen Prædiketone og salvelsesfulde Manerer, men da han lod til at være villig til at tage imod Belæring, og da det, han havde at sige, var varmt og hjærteligt, overgav jeg Luthers Huspostil til ham. Pastor Antze sørgede for, at han fik

Tilladelse til efter min Bortrejse at gaa i Garnisonskirken hver Søndag Eftermiddag med dem af Kammeraterne, som havde Lyft. Der blev stillet en Læsepult op i Kordøren, og efter at have oplæst en Prædiken holdt den unge Mand selv en Tale eller Bøn. Da Løjtnant Ancher frygtede for, at Konstablen kunde blive afbrudt af lystige Kammerater, gik han selv med, hver Gang der skulde holdes Gudstjeneste. I hans Nærværelse vilde ingen af Folkene kunne tillade sig noget usømmeligt. Jeg maa her tilføje et lille Træk, som er ret betegnende for Ancher. Da Fangenskabets var forbi, var den første, hans Øje ved Landstigningen i Kjøbenhavn faldt paa, en Korporal August, som havde kæmpet under ham i Skanse Nr. 2. Strax tager han sin Signetring af og sætter den paa Korporalens Finger. Man forstaar Folkenes grænseløse Hengivenhed for en saadan Mand.

Hvad jeg siden hørte om vor lille Konstabel, var ikke af glædelig Art. Hans Taleevne var nærmest et vist Talent til at efterligne. Det var den Præst, der havde konfirmeret ham, som man kunde høre gjennem hans Taler. Det er ikke godt at sige, hvad han havde kunnet blive til, om nogen havde vejledet ham; thi som sagt, det lod til, at han ikke var uvillig til at tage imod Raad. Da han kom hjem fra Fangenskabets, samlede Folk der hjemme en Sum, som de overgav den unge Mand, for at han skulde drage til Kjøbenhavn og „læse“. Han kom paa egen Haand til Kjøbenhavn; men da han ikke havde faaet Anvisning paa, hvor han skulde henvende sig, og da han ikke var stiftet til at bryde sig en Bane, slap Pengene snart op, han blev sendt hjem paa Fattigvæsenets Regning og tog sig saa en Tjeneste paa i sin Hjemstavn.

I Minden var der ligesom i Torgau adskillige

meget syge paa Lazarethet; her havde man taget de fangne Sygepassere til at gjøre Tjeneste blandt deres Landsmænd. Den, som led mest, var en Sjællænder, en Landsbyspillemand, som tilshneladende intet fejlede, da han kom til Minden. Men en af de første Dage kom han til Skade ved at støde sin Albue mod en Sengekant. Lægerne mente, at han havde baaret paa en Sygdom, som nu kastede sig paa Armen. Der gik Betændelse i Saaret, og Manden led saa frygtelige Smerter, at man forbaufedes over, at han kunde overleve dem, og det blev udtalt, at han aldrig var kommen sig, hvis han ikke havde haft en saa taalmodig Natur. Haanden blev stiv i Leddene, og nogle Fingre gik tabt, men den syge var fuld af Tak og Glæde over, at han beholdt Livet. Det var mig kjær, at jeg siden i Genhold til de prøjsiske Lægers Udtalelse kunde støtte hans Andragende om at faa Invaliddepension.

Nu var min Rejsses første Affnit endt, Tilladelsen til at besøge Krigsfangerne i de 4 Fæstninger var benyttet, og saa var det altsaa paa Tide, at jeg indsandt mig i Berlin for at faa Udgang til yderligere Virksomhed.

Det blev mig meddelt, at min Sendelse nu var officielt anerkjendt af den prøjsiske Regering, og at der var sendt Ordre til alle Kommandanter, som havde Krigsfanger under deres Varetægt, at jeg skulde have samme Rettighed som de prøjsiske Feltpræster. Jeg meldte mig i Berlin hos Feltprovst Thielens, som med stor Interesse hørte om min Rejse og udbad sig en skriftlig Beretning. Dette var mig ikke ukjært, da det kunde blive til Gavn for min Gjerning at have et Rygstød i Berlin. Der var paa flere Steder Godsejere, som havde henvendt sig til Kommandanterne med Anmodning om at faa Hjælp til Høstarbejdet af Krigsfangerne, for saa vidt disse maatte være villige dertil. Dette stred imod Krigsmini-

steriets Instrux; men efter motiveret Andragende fra mig kom der sidst i Juli en Kabinettsordre, hvorved Tilladelsen blev givet; den fik dog ingen praktisk Betydning, da Fredsunderhandlingerne vare begyndte.

I Berlin maatte jeg ogsaa opsøge Professor Dorner, Biskop Martensens Ven. For en halv Snæs Aar siden udkom disse Mænds Brevvevling, som viser Dybden af dette Venkab, der stod sin Prøve til Trods for, at de havde skarpt modstridende Anskuelser om Folkenes Mellemværende. Dorner havde i Trediverne været Professor i Kiel, hvor han helt og holdent tilegnede sig den slesvig-holstenste Tankegang. Dette vidste jeg fra min Moder, som havde kjendt ham godt. Fader regnede sig i fjærnt Slægtskab med ham. Derfor vilde jeg helst være gaaet uden om Dorner, men nu stod jeg jo i Taknemmelighedsgjæld til ham, og skjønt det en Gang kom til en politisk Udtalelse, som var mig pinlig, maatte jeg regne det for en Berigelse af mit Liv, at jeg gjorde denne udmærkede Mænds Bekjendtskab. Han var ikke thyngt ved sin Lærdom, men han var Herre over sine store Kundskaber. Jeg hørte ham samtale om Grækernes Theogoni med en filologisk Doktor, som granskede i Homer, jeg saae ham en Aften i hans Hjem i en Kreds af Studenter, med hvem han holdt Examinatorium over Schleiermachers Ethik. Jeg talte med ham om borgerligt Egteskab og var glad over, hvor godt han kunde gaa ind paa Grundtvigs Tankegang. Alle Begne mærkedes den overlegne, gjennemdannede Mand.

Professor Dorner tilbød mig sine Sønners Vejledning, om jeg vilde fordybe mig i Berlins Seværdigheder. Hvor kjært end dette Tilbud under andre Omstændigheder vilde have været, saa maatte dog nu alt uvedkommende sættes til Side, da min Gjærning stillede saa store Krav til mig. Det eneste, jeg brød mig om, var

at se vore Kanoner fra Dannevirke og Dybbøl (Løven fra Flensborg var den Gang ikke endnu ført til Berlin, men laa sønderflaaet paa Kirkegaarden). Jeg kunde ikke drage forbi uden at bringe disse Minder om vor Hærs heltmodige Lidelser min Hyldest; men det stred mod mine Tølelser at komme der sammen med det sejrende Folks Sønner. Jeg vil ikke prøve paa at skildre, hvad der rørte sig i min Sjæl, da jeg ukjendt stod ved disse sønderstudte Lavetter, disse Kanoner, som havde sendt Fjenden saa mangen en Hilsen, inden de vare gjorte ubrugelige ved hans Kugler.

Kun to Dage over blev jeg i Berlin. Da mit første Maal, Spandau, laa saa nært, at jeg uden videre Tids-spilte kunde undgaa at tage med Jærnbane, var det mig ret kjært, at jeg fik Lejlighed til fra Toppen af en Dagvogn at betragte Mark Brandenburgs sandede Agre, som dog oplivedes af Fyrreskove og Birkelunde. Uden at lade mig opholde af Charlottenburg, som mindede ikke lidt om Fredensborg, naaede jeg altsaa Spandau, hvor Spreesfloden, der ved at løbe gennem Berlin har faaet Udseende af en Rendeften, udgyder sine plumrede Bænde i Havelns klare Bølger.

I flere af de andre Fæstninger brugtes Slottene til Kaserner. I Spandau var de gamle Kurfyrsters Borg nu et Tugthus. Her traf jeg 3 Danske, der vare dømt som Spioner til at skydes, men vare blevne benaadede med Tugthusstraf. De to vare Underofficerer af Artilleriet, som fra Ribe i civile Klæder havde listet sig ned til Als-sund for at undersøge det preussiske Bromateriel og om muligt at stikke Ild paa det. De fandt, at Pontonerne vare af Metal og altsaa ikke brændbare. Da de forsøgte paa at snige sig forbi de preussiske Forposter for at komme tilbage til den danske Hær, bleve de grebne, og nu sad de i Spandau. Den ene af dem, en Hølstener,

var aldeles fortvivlet; han syntes, at Dpholdet i et Tugthus vilde sætte en Plet paa ham for hele Livet, og det var ikke muligt at gjøre ham begribeligt, at det aldrig kan være en Skam at lide for sit Fædreland, men at han vilde blive saa meget mere agtet her hjemme. Hvad der yderligere pinte ham, var, at hans Hustru i Rendsborg led Nød, og at ingen af Naboerne vilde se til hende, end sige yde hende Hjælp. Jeg indberettede Sagen og har Grund til at antage, at den stakkels Døne blev støttet fra Danmark. Efter Fredens Afslutning bleve ogsaa Spionerne sendte hjem.

Endnu mere Medynk end de to Underofficerer vakte den tredje Fange, en Boghandlerlærling fra Flensborg. Han havde ydet sin Skjærv for at gaae Fædrelandet, idet han skrev til en Ven i Kjøbenhavn og meddelte, hvad han kunde opspørge om de fjendtlige Troppers Styrke, for at det kunde komme til vor Krigsstyrelses Kundskab. Brevet blev opsnappet af en Kammerat, og Afsenderen blev dømt som Spion. Vel blev han behandlet nogenlunde skaanjomt, men Tugthusreglementet lod sig ikke omgaa. Da jeg kom til Spandau, var den unge Mand's Helbred nedbrudt, og hans Udseende kunde tyde paa, at han ikke vilde opleve Befrielsens Dag. Dog hørte jeg senere, at han var kommen hjem og nu havde det forholdsvis godt.

I Spandau var der 240 Krigsfanger. Omtrent Halvparten laa i Citadellet i bjærgværkslignende Kasematter, i smaa Kamre, som hvert netop kunde rumme 4 Mand. Til fælles Dpholdssted var der en stor Kasemat. Følgen heraf var, at der kun kunde blive liden Ro. Resten af Mandstabet laa i Spreeskansen, i et uhyggeligt muret Blokhús, hvor der i nederste Afdeling var ganske mørkt. Ogsaa andre Forhold gjorde, at der ikke var rigtig hyggeligt blandt vore Folk. Der manglede Kommando, idet der vel var en Del karakteriserede Sergeanter,

men alle af Intendanturen, ingen, som havde nogen Myndighed. En svensk Greve, der var gaaet med som frivillig, var ganske vist Sergeant, men han var for ukjendt med Mandskabet til at kunne øve synderlig Indflydelse. Dertil kom, at den prøjsiske Underofficer, som var Krigsfangerens nærmeste Foresatte, var ildefindet, og Kompagniføreren sørgede vel, saa godt han kunde, for at de vare ved Helbred, men var haard og hensynsløs i sin Optraeden. Kommandanten var en velvillig Mand. Paa min Forestilling tillod han, at de syge slap for at blive indelukkede, da jeg fortalte, at de i de andre Fæstninger behandlede som frie, saa længe de laa paa Lazarethet. Et Par Mand havde prøvet paa at flygte, Kommandanten straffede dem kun med simpel Arrest. Her som andensteds bad jeg Folkene om at afholde sig fra slige Forsøg, da det let kunde komme til at gaa ud over Kammeraterne.

Arbejdet her bestod, som jeg tidligere har nævnt, i at bygge en Skanse. Det var ret mærkeligt at se, at dette overhovedet lod sig gjøre med det løse Sand. Der maatte stadig vandes og stampes, og de færdige Bolde saa snart som muligt beklædes med Græstørv. Overraskende var det midt i Kastellet at se det dejligste Rosenflor paa det hvide Sand.

Kort efter at Pastor Jakobsen havde været i Spandau, kom en Baptistpræst og tilsneg sig Kommandantens Tilladelse til at samle Krigsfangerne i Kirken; men da hans Foredrag var udtværet, vakte han kun Kjedsommelighed. I Küstrin maatte han give sig til Kjende og fik saa Tilladelse til at tale til Folkene i et privat Lokale. I Minden havde han gjort Forsøg paa at skaffe sig Udgang, men havde opgivet det. Nu, da jeg vedligeholdte en stadig Forbindelse med de Fæstninger, jeg havde besøgt, vilde disse Forsøg ikke kunne gjentages.

Med Kjærlighed omtalte man i Spandau en tyff Grevinde Huygen, som med Opofrelse havde gjort for Fangerne, hvad hun kunde. Ogsaa var der en Missionselev, som virkede for vore Folk; det var den senere saa bekendte Børresen. Han kom fra det nærliggende Berlin med sin Hustru, og de toge sig baade af Mandskabets timelige og aandelige Vel.

Det var ikke med et let Hjærte, at jeg brød op fra Spandau, da jeg kun daarligt havde faaet Samling paa Folkene. Saa kom jeg da Lørdag den 25. Juni til Küstrin, en lille Fæstning ved Oder, hvor jeg blev modtaget med stor Venlighed af Kommandanten, Grev v. d. Goltz. Han tillod, at hver Dag nogle af Mandskabet under Bevogtning førtes hen i min Bolig, hvorfra jeg fulgte dem tilbage uden Eskorte. Herved gaves der mig Vejlighed til uforstyrret at lære de enkelte at kjende. Kommandanten havde fattet Godhed for Underofficererne og tillod dem, at de nogle Timer daglig maatte bevæge sig frit inden for Voldene. Ved de to Begravelser, der fandt Sted før mit Komme, havde han givet sit Minde til, at Skolelærer Kornerup, Korporal af 18. Regiment, talte. Ligeledes havde Kornerup under Divisionspræstens Tilsyn holdt en lille Gudstjeneste i Kirken.

I Küstrin var der Folk, tagne til Fange fra først i Februar til 18. April, ialt 450 Mand. Det var en broget Blanding fra mangfoldige Afdelinger, som fyldte de 5 store hvælvede Rum i „Kavaleren,“ et højt Værk oven paa Volden. Der var en Tummel og Støj uden lige; den kjøbenhavnske Raadhed smittede Tyderne og gik hos adskillige af dem over til Raahed, saa det kunde blive trangt nok for dem, som helst vilde være i Stilhed. Men ud af denne Masse skiltes efterhaanden de, der samledes om Guds Ord. Ogsaa andet godt kom frem. Kommandanten hjalp Kornerup til at indrette en Skrive- og

Regneskole. Kjøbenhavnerne oprettede en Sangforening med rimede Love, som opstredes paa Væggen, og Medlemmerne anskaffede sig som Kjendetegn hver et Pibe-hovede, paa hvilket der saas en Harpe bag et Fængsels-gitter. Kunstindustrien blomstrede; Skibe bleve udfaarne og stillede paa Stativer, baarne af Havmænd og Nisser. Ogsaa Numismatiken og Mineralogien fandt deres Dyrkere, det vil sige, man samlede paa Mønter og mærkelige Stene. Kort sagt, her var Folk, som havde Interesser. Da her ikke fandtes danske Officerer, bad Kommandanten mig anbefale ham nogle af dem, jeg havde lært at kjende i de andre Fæstninger, og foreslaa dem at komme til Küstrin, for at der ved dem kunde øves god Indflydelse paa Mandskabet. Denne Plan blev dog ikke til noget. For at opmuntre Folkene tillod Kommandanten mig en Gang at gjøre en lille Lysttur med hele Flokken. Dagen efter spurgte han mig, om jeg havde Tillid til mine Landsmænd. — „Ja, selvfølgelig, Hr. Greve.“ — Om jeg kunde have Mod paa at gaa en Tur en hel Eftermiddag med en fyrrethve Mand uden Bevogtning, paa mit Vresord, at jeg vilde aflevere dem om Aftenen. Jeg takkede paa det bedste. Da den berammede Tid kom, skrev jeg altsaa en Kvittering for, at jeg havde modtaget saa og saa mange Mand. Turen var meget fornøjelig; vi gik ud til en prægtig Herregaard, hvis Gjer lod et Anker Øl bringe ud til de Danske, og om Aftenen sent mødte jeg i Bagten med min Deling.

Der ude i Skoven var det sket, at en af Herstabets Tjenere bad mig om en Samtale. Han var glad ved at kunne udøse sin Sjæl for en Præst. At han netop nu benyttede Øjeblikket til at henvende sig til den fremmede, kom af, at denne ligesom kunde bære hans lønlige Sorg langt bort. I vort Aarhundrede, som har nedbrudt saa

meget, vore Fædre saae op til med Vrefrygt, er det velgjørende at se, hvorledes det kirkelige Embede dog altid vil beholde sin Betydning. Og det var ikke det eneste Tilfælde, i hvilket fremmede henvendte sig til mig i aandelige Anliggender.

Naar jeg taler om de Dage, jeg tilbragte i Küstrin, maa jeg nævne en ung Mand, Korporal Lasz af 4. Dragonregiment, som ved sit stille Væsen fik ikke ringe Indflydelse paa sine Kammerater og paa de Menige. Født i Slesvig By blev han strax efter Tilfange-tagelsen bestormet med Forestillinger om, at han skulde lade sig permittere eller helst træde i prøjsisk Tjeneste. Man truede endog med at lade ham skyde, man gav hans Moder Lov at se til ham, for at hun skulde overtale ham, men alt forgjæves. Skjønt Lasz gjorde Indtryk af at være en blød Karakter, gav hans Pligtfølelse ham Styrke til at vise Fristelserne fra sig. I Küstrin paatalte han uforfærdet Mandskabets Ret, naar nogen blev mindre godt behandlet af de prøjsiske Underofficerer. Skjønt det i Reglen vakte Uvilje, naar Slesvigerne ikke vilde lade sig permittere, da Krigen blev ført til deres „Befrielse fra det danske Nag“, var den Behandling, som var bleven Lasz til Del, vistnok enestaaende. Den Omstændighed, at Slesvigerne bleve permitterede, kunde friste uvederhæftige Personer. En enkelt Gang kunde det ske, at en Soldat, som var fra den Del af Ribe Amt, der strækker sig syd for Kolding Na, vilde melde sig som Slesviger, men da høstede han sine Kammeraters Foragt. En anden Sag var det med dem, som blev udverlede; dertil udtoges gjerne giste Folk af Forstærkningsmandskabet. Ogsaa skete det netop i Küstrin, at en Mand, som ved Sygdom var bleven udhygtig til al Krigstjeneste, efter det prøjsiske Krigsministeriums Ordre løslodes af Fangenskabet.

Skulde man med eet Ord skildre Stemningen blandt Krigsfangerne her saa vel som i de andre Fæstninger, veed jeg ikke bedre end at sige: den var trykket. Men dette følger jo af sig selv. Det er ikke hyggeligt at være berøvet sin Frihed, skilt fra Hjem og Gjerning, henvist til Lediggang eller til Arbejde, som er en modbydeligt. Og hertil kom, at alle Esterretninger vare nedslaaende. Det eneste Lyspunkt under Fangenskabet var Søtræfningen ved Helgoland, som spurgtes, medens jeg var i Magdeburg. Selvfølgelig virkede det i høj Grad oplivende paa Krigsfangerne, medens Prøjsjerne næsten betragtede det som noget, der ikke vedkom dem, ja halvvejs glædede sig derover, fordi det gik ud over Østerrigerne. Siden kom Baabenhvilen med de haabløse Underhandlinger. Da jeg kom til Küstrin, skulde netop Fjendtlighederne optages paa ny. Det var mig kjært, at Kommandanten var saa opmærksom hver Dag at sende mig „Kreuzzeitung“, for at jeg ikke skulde pine mig af løse Rygter. Der gik kun saa Dage, saa fik vi at vide, at Als var taget af Fjenden. Esterretningen kom netop, som jeg havde holdt Altergang for mine Landsmænd. Den Dag kunde jeg ikke, som jeg ellers plejede i Küstrin, sidde til Bords med de prøjsiske Officerer, men lukkede mig inde paa mit Værelse, medens Glasvenes Klang og Hurraraabene lød over hele Huset.

I Küstrin traf jeg Dr. Franke, som havde været Huslærer hos Rudelbach i 6 Aar. Det vil være bekjendt, at Rudelbach, træt af Kirkekampen her hjemme, i Trediveerne forlod Danmark for at modtage Kald som Superintendent i Glaucha i Kongeriget Sachsen. Her førtes Kampen om den gamle Kristentro med ikke mindre Styrke end hos os, og Rudelbach fandt i sin Huslærer en fuldtro Baabedraget. Dr. Franke nedsatte sig siden i Prøjsen, hvor han selvfølgelig sluttede sig til Gammellutheranerne, men han

var sine Trosfæller for frisindet og Statsmyndighederne for stiv, saa en Skole, han havde oprettet, gik i Stykker. Han levede nu i trange Aaar. Det var interessant at tale med ham om de kirkelige Forhold i Danmark, skjønt han naturligvis saae paa dem med stor Ensidighed. Han nærede paa en vis Maade Beundring for Grundtvig som en mægtig Personlighed; „paa hans Billede ser det ud, som om Trækkene vare mejslede i Malm, og det passer. Hele Manden er som støbt i Malm.“ Men det var en Beundring uden Sympathi; han mente, at det egentlig var Grundtvig, som var Skyld i Tvedragten mellem Danmark og Tyskland; personligt havde han ogsaa et lille Mellemværende med Grundtvig, idet han havde oversat Skriftet „Om den sande Kristendom“ uden at faa Tak fra Forfatteren. Da jeg kom hjem til Danmark og fortalte Grundtvig om mit Møde med Dr. Franke, svarede han, at det snarere var ham, der havde Grund til at beklage sig over, at den omtalte Afhandling var ført frem for den tykke Læseverden, uden at den anden Halvdel: „Om Kristendommens Sandhed“ var kommen med. Det var som en Forsætning uden Eftersætning.

Fra Küstlin gik Rejsen langt mod Øst til Graudenz, i Provinsen Westpreussen, ved Weichselfloden. Et Stykke fra Byen hæver Fæstningen sig paa den høje Flodbrink. Anlægget er gjort efter Tegning af Frederik den anden, som lod nedbryde en gammel Borg fra den polske Tid. Fæstningen gjorde et imponerende Indtryk; den var at se til som et udhulet Fjæld, idet den hævede sig op af Gravene med sine høje Mure, dækkede med den grønne Jordvold, saa at der ikke var noget Tegn paa Beboelse uden indad mod Fæstningsgaarden. Men allerede i 1864 havde man gjort saadanne Erfaringer paa Skytsets Omraade, at Fæstningen i Grunden var dødsdømt, saa der var ikke andet for Fangerne at udsøre end

at bøde lidt paa Murene, plukke Mos af Bolden, rense Glaciet og deslige. Dog kunde det, som tidligere meldt, ogsaa ske, at der forlangtes, at de skulde afpudse de Granater, der skulde sendes til Krigsskuepladsen. Oppe i Fæstningen var der udelukkende Soldater. Derfor blev en Karavane af Krigsfangerne daglig under Bevogtning sendt ned for at gjøre Indkjøb. En Korporal Hassing ved Artilleriet, udnævnt til Dannebrogsmænd for sin udmærkede Holdning ved Mysunde, fulgte i Reglen med. Han var en Mand med et stille, men bestemt Væsen og havde stor Indflydelse paa Mandstabet, og han passede paa, at ingen misbrugte Opsynets Godhed. Kompagniføreren tog sig med Omhu af Folkenes Vel og tillod dem, saavidt det var muligt, at koge hjemlige Retter. Derved følte mindre Tryk af det flette Lokale. I 12 forholdsvis smaa Stuer laa 360 Mand sammenpakkede, henviste til i deres Fritid at bevæge sig paa en temmelig lille Gaardsplads, som paa de to Sider var afgrænset med Palisader. De fangne Officerer og Aspiranter, henimod 20, havde ret uhyggelige Boliger, til Dels over Bagstuen. Kommandantens Indsigelse mod at faa saa mange havde ikke frugtet, og derfor havde man været nødt til at lægge 4 eller 5 Officerer paa hver Stue. Blandt Officererne bør nævnes Løjtnant Holmertz, en svensk frivillig. Han var fortrinlig til at opmuntre de forsagte og skamme Krysterne ud.

Officerer saa vel som Mandskab havde faaet stor Hjælp af Konsul Lindberg i Danzig. Vel strakte Generalkonsul Dorcks Virksomhed sig ogsaa til Graudenz, men det havde været en Tid, inden Forbindelsen blev knyttet, og skjønt Konsul Lindberg som Forretningsmand led betydeligt ved Blokaden, skede han ikke noget Offer for at hjælpe vore Landsmænd, som han ogsaa blev ved at støtte til det sidste.

Det var i første Halvdel af Juli, at jeg gjæstede Graudenz. De vilde Roser stode i Blomster, og havde man kunnet glemme Tidens Pinagtighed, kunde Opholdet i den skjønne Lund, som omgav Fæstningen og helt opfyldte dens Glaci, have været saare idyllisk. I øvrigt havde Opholdet ogsaa sine Behageligheder for adskillige af Krigsfangerne, som sattes til at arbejde paa Glaciet. Man saa igjennem Fingre med, at de fældede unge Træer for at anvende dem til at udfæere Spasereffo, Vindepinde, Møller og mange andre Slags Smaating, og det tillodes, at de affatte disse Sager i Byen. Ikke blot Sangforeningen blomstrede, men der var ogsaa aabent Dre for Ordet. En Fæstningskonstabel, Anders Nielsen Fjlskov, havde, allerede længe før jeg kom, samlet Kammeraterne til gudelig Sang og Tale, saa han var selvstreven til, at jeg overgav ham Luthers Postil.

Graudenz havde hørt under Polen, lige til Frederik den anden delte dette Rige med sine Naboer. Man saa endnu polske Mønter, skjønt de ikke modtoges ved de offentlige Kasser. Polsk Sprog hørtes alle Vegne; ogsaa Befolkningens Klædedragt gjorde et fremmed Indtryk. Der var Landboere i hvide Lærredskitler med bare Fødder, der var Folk med Snorefrakke, der var Munke i deres Ordensdragt, der var Jøder med deres lange fedtede Silkefastan. Da jeg efter at have taget Afsked med mine Landsmænd i Graudenz skulde over den af flere Dages Regnshl opsvulmede Weichselflod, som lagde Færgerne ikke ubetydelige Hindringer i Vejen, kom jeg til at tænke paa Hauchs herlige Digt: „Hvorfor svulmer Weichselfloden“; men først i Posen fik jeg ret et levende Indtryk af det ulykkelige, sønderlidte og dog livskraftige Folk.

Livet i Posen var forskjelligt fra alt, hvad jeg endnu havde set. Alt bar Præg af den stille, men haard-

nakkede Kamp, som her førtes mellem Tyskere og Polakker, en Kamp, som i 1848 havde kostet Blod. I Domkirken var for ikke ret mange Aar siden opsat et herligt Mindesmærke over den sidste Hertug og den første Konge af Polen. Her laa ogsaa en lang Række af Erkebiskopper begravne; de fleste vare fremstillede paa Gravstenen i liggende Stilling, hvilende paa venstre Arm. Paa Toppen af det høje Raadhustårn nejsede endnu den hvide polske Ørn. Man vilde vide, at Prøjsjerne havde sat en Præmie for den, der kunde hente den ned, men at ingen havde turdet prøve derpaa. Der blev holdt stærkt paa, at Krigsfangerne ikke maatte komme sammen med Byens Folk. De vare indlagte i et vældigt, udstrakt Fort, som skal have slugt store Summer. Her var ogsaa andre Fanger, polske Præster, Bønder og næringsdrivende Folk, som havde taget Del i Opstanden mod Rusland. Bore Officerer, som boede oppe i Fortet, søgte at indlede Samkvem med dem, men det blev forhindret af Prøjsjerne. Derimod havde Officererne stiftet Bekjendtskab med nogle polske Familier i Byen. Den polske Opstand hinsides den russiske Grænse var endnu ikke helt undertrykt, og flere af de danske Officerer følte sig forpinte ved, at deres Vresord bandt dem, da de ellers saa gjerne vilde have stillet sig i de kæmpende Polakkers Rækker. — Jeg kan ikke her tilbageholde den Bemærkning, at hvor naturligt det end er, at vi have Medfølelse for det ædle polske Folk, der nu saa længe er blevet mishandlet af sine Naboer, saa var det vistnok til Skade for os, at der i Mærene nærmest før 1864 aabenlyst blev gjort Indsamlinger i Danmark til Fordel for Polakkerne; mon det ikke bidrog til, at Alexander 2. gav Prøjsjerne frie Hænder til at sønderlemme vort Fædreland?

Det faldt Prøjsjerne svært at forstaa, at de danske Officerer, som vare faldne i Fangenskab, afviste deres

Tilnærmelse. Det syntes dem at følge af sig selv, at nu kunde de være gode Kammerater. Det kom aldrig til at gaa op for dem, at vore Officerer følte sig som Børn af det danske Folk. Dette gav sig intetsteds skarper til Kjende end i Bosen.

Da der fra det Hotel, hvor jeg havde taget Ophold, var omtrent en halv Times Vandring op i Fortet, foreslog Løjtnant Galster (siden Kaptejn, bekendt Kursusbestyrer i Kjøbenhavn) mig, at jeg skulde flytte op til Officererne i „Kjærneværket“ i Fort Biniary. Kommandanten gav sit Samtykke til, at der blev sat en Seng til mig ind i een af Stuerne, og jeg var glad ved at kunne deltage i vore Officerers hyggelige Samliv.

I Bosen var det forbudt de danske Officerer at komme til Mandskabet. Dette laa i Fort Biniarys udstrakte Anlæg. 500 Mand vare indlagte rundt omkring i Kurliner og Poterner og hvad det altsammen hedder, i Rasematter under og over Jorden, forbundne ved et Myr af Gange. Det var ikke let for mig at faa Folkene samlede til Bibellæsning. Her som de fleste Steder havde jeg foruden Søndagstjenesten to Ugedagstjenester i Kirken med Skriftemaal og Altergang og holdt, naar Bejret tillod det, daglig et Par gudelige Møder under aaben Himmel. Alt som jeg blev mere kjendt med de enkelte, kunde Ordet ogsaa blive mere indtrængende og personligt. Saaledes gik Tiden kun altfor hurtigt. I Bosen skete det, at da jeg vilde tage Afsked, bestormede man mig om at blive endnu en Søndag, og jeg kunde ikke modstaa.

Divisionspræsten, til hvem jeg paa Embeds Vegne maatte henvende mig, Lic. Strauß, Forfatter til „Sinai und Golgatha“, Beskrivelse af en Jerusalemstrejfe, var en fremragende dygtig Mand, som det var mig kjær at lære at kjende. Kun smertede det mig, at jeg ogsaa hos ham

stødte paa den Mening, at Krigens for os saa ulykkelige Udfald var et Bevis for, at vor Sag var slet. Han var meget musikalsk, og da jeg fra Fangekomiteen havde faaet sendt flere Notehefter, end der kunde blive Brug for hos Krigsfangerne, gav jeg ham en Samling af vore nyere Komponisters kirkelige Melodier.

Nu gik Rejsen til Schlesien, altsaa længere mod Syd. Da jeg den 25. Juli kom til Glogau og efter at have fremstillet mig for Kommandanten og faaet Udgangskort til Krigsfangerne betraadte Stjærnestansen, mærkede jeg strax, at der var Uro i Lusten. Den vagthavende Løjtnant meddelte mig, at man Ufstenen i Forvejen havde opdaget et Komplot, som gik ud paa at overmande Vagten og bryde ud. Derfor havde Vagtmandskabet været paa Færde hele Natten. Ved at tale med vore Folk udsandt jeg snart, at en Samtale, ført i Spøg, var bleven misforstaaet af en prøjsisk Underofficer. Men Følgen af denne Spøg var, at Mandskabet fik Ordre til herefter at holde sig paa Stuerne, saa snart Tusmørket begyndte. For Resten kunde man ikke fortænke Prøjsjerne i, at de vare mistænksomme; thi to af vore Folk havde været bortrømte. Fførte Drejelstrøjer, med Uniformsbenklæder og Felthue havde de den Driftighed, hvor de mødte nogen, at udgive sig for Østerrigere, som vilde til Krigsfkuepladsen. Uanfægtede gik de gennem Berlin, hvor Vagtparaden traf op; men da Pengene vare ved at slippe op for dem, besluttede de at gaa hver sine Veje. Den ene kom ikke længere end til en Skov nær ved Spandau, hvor han pludselig mødte en Grenader, som pegede over mod Fæstningens Kirkeetaarn og sagde: „Du er nok kommen derovre fra, min Ven! Det er bedst, at du kommer med mig.“ Da han afleverede sit Bytte i Fæstningen, mente Grenaderen at skulle faa Ros, men kom i Arrest. Han var uden Forlov gaaet ud at more sig og havde nu røbet

fig selv. — Den anden Flygtning naaede helt ned til Kysten, hvor han saa de danske Blokadeskibe, men han kunde jo ikke komme ud til dem, og til sidst nødte Sulten ham til at give sig til Kjende. De to Kammerater mødtes igjen i Glogau, hvor de for Sikkerheds Skyld bleve indespærrede mellem de prøjsiske militære Straffefanger, men for Resten behandlede godt. Jeg traf dem i bedste Velgaaende.

Krigsfangernes Behandling i Glogau var egentlig mild; endogaa Underkorporalerne havde Lov til under Ledsaagelse af prøjsiske Underofficerer at gaa ud en Gang om Ugen. Bore Officerer havde Udgang til Mandstabet og havde her ladet indrette en Keglebane og anskaffet et Kingspil og et Pusterør, hvilket var til megen Opmuntring. Nogle af Folkene holdt Marsvin, een havde et Egern. En Spilledaase virkede til fælles Opmuntring. Hvad der ogsaa gav Oplevelse, var, at det blev Mode at skrive Vers. Især gjorde „Cigarvisen“ Lykke. Der skildredes heri, hvorledes Hertugen af Avgustenburg, som boede paa Primkenau der i Nærheden, havde sendt Fangerne nogle Kasser Cigarer, som de tilbageviste. Men Dyden belønnes; de holdtes skadesløse for denne Selvfornægtelse ved Gaver fra Hjemmet.

I disse Dage var baade den militære, den civile og den geistlige Del af Verden i Glogau i stor Bevægelse, og Bladene fik travlt. Anledningen var en død Hund. En Mand havde mistet sin lille Datter. Kort efter døde en Hund, som Barnet havde holdt saa meget af, og Faderen gik da hen og gravede den ned paa Kirkegaarden ved den lille Piges Fødder. Dette kunde selvfølgelig ikke gaa an, men man tog det, som om Staten og Kirken skulde rystes i deres Grundvolde. Graveren, som havde været Bidne til Udaaden, meldte Sagen til Divisionsadvokaten, denne overgav den til „Staatsanwalt“, Staatsanwalt til „Polizei-

anvalt"; der blev Tale om at anlægge Sag mod den ulykkelige Fader for Gravrov; der blev drøftet, hvorvidt det kunde kaldes Rov at tilføre Graven en uvedkommende Gjenstand. Divisionspræsten og den reformerte Præst vare ikke langt fra at blive vrede paa mig, da jeg som formildende Omstændighed tillod mig at anføre, at det i Middelfalderen var almindeligt i hele Kristenheden at give fornemme Damer deres Hund eller Kat med i Ligkisten. Des værre kan jeg ikke meddele Læserne, hvad denne Sag førte til, da jeg rejste fra den, og da mine Landsmænd bleve udfriede, inden Dommen faldt. Men der var næppe nogen af dem, som til fulde forstod at værdsætte den Alvor og Grundighed, med hvilken Sagen drøftedes.

I Glogau var der kun omtrent 230 Krigsfanger, men endnu færre fandtes i Schweidnitz, som var den næste Fæstning, jeg gjæstede, endnu længere mod Sydøst, ikke langt fra Riesengebirge. Da Kasematlejligheden her var usund, var der kun 80 Mand.

Bed at staa af paa Stationen i Schweidnitz forbavsedes jeg over den store Mængde Mennesker, som var samlet. Idet jeg stod ud, saae jeg 4 danske Soldater, som stode langs Perronen med lige store Mellemrum. Bed en ret naturlig Indskydelse spurgte jeg en af dem: „Er det mig, I venter efter?“ — „Ja vel, Hr. Pastor,“ lød Svaret. Kommandanten havde været saa imødekommende, at han sendte Folkene ud at tage imod mig, og en af dem skulde være min Oppasser. Strax da jeg tiltalte Soldaten, vendte alle omstaaendes Blikke sig imod mig, og da jeg gik ind til Byen, fulgte hele Folkeskaren. Det var tydeligt nok, at jeg var Dagens Helt. Den lille venlige Bys Indbyggere vare gaaede ud paa Bane-gaarden for at se, hvorledes den danske Præst tog sig ud.

Det var godt at se, at Krigsfangerne i Schweidnitz vare Befolkningens Kjæledægger. Der var anvist dem

Bolig under Kontreskarpen, d. v. s. i de Kasematter, som gik ind under Jorden paa den tørre Fæstningsgravs udbendige Side. Den Plads, de havde at bevæge sig paa, var altsaa Bunden af Graven. Ligesom man i Bern til enhver Tid kan se Folk staa ved Bjørnegraven for at iagttage Dyrene og kaste gode Sager ned til dem, saaledes var der i Schweidnitz navnlig i Begyndelsen Sammenstimlen paa Broerne, som førte ind i Fæstningen. Her kastede eller tridsfede de indspøjte allehaande Smaagaver ned til Fangerne, Frugt og Kager, Brevpapir og Konvoluter og meget andet, og man havde svært ved at forstaa, at Kommandanten forbød det som upassende. Saa gjorde man Folkene til gode paa anden Maade. En Bundtmager, som havde arbejdet i Odense, indbød jævnlig 4 Mand; ogsaa en Blomsterhandler aabnede sit Hus for de Danske.

Naar jeg holdt Møde i Fæstningsgraven med mine Landsmænd, maatte jeg passe at vælge en Krog, som ikke kunde overses fra Broerne, da jeg helst vilde være fri for at samle Dpløb. Ja, den venlige Smødefkommen, hvormed man blev behandlet, kunde stundum falde lidt besværlig. Da der ikke var nogen af vore egne, som kunde spille Orgel, havde jeg bedt Militærorganisten om at spille for os og havde opgivet ham Melodierne, saaledes som de betegnes paa Tyssk. At en Del Prøjsjere kom for at overvære Gudstjenesten, undrede os ikke, det gjorde de alle Begne. Da nu Orglet begyndte, og et kraftigt Kor faldt ind: „Freu Dich sehr, o meine Seele“! da bleve vi rigtignok først lidt forbløffede; men Rumrene af vor Felt-salmebog stod opskrevne, og saa fattede vore Folk sig snart og sang med.

Kompagnisføreren i Schweidnitz tog sig varmt af Folkenes Vel. Han havde udvalgt det bedste Mandskab af de Transporter, som efter at have dvælet en Tid i

Schweidnitz sendtes videre. Han kjendte hver enkelt af de 80 Mand, hjalp dem med Raad og Daad og gjorde Ture med dem op i Bjærgene uden anden Ledfagelse. Om det saa var Arbejdet, gif det med Liv og Lyst. Fæstningen var bestemt til at nedlægges, og nu satte man vore Folk til at begynde paa Nedbrydningen. Den eneste Ulempe var de fugtige Boliger, som gjorde, at der herskede en Del Djenstgjæld.

Fra Hjemmet var der sendt Bøger i Tusendtal til Fangerne. Det fulgte af sig selv, at de, til hvem Poststikken var betroet, ogsaa beholdt den, men ellers havde Kompagniføreren paa hvert Sted givet Regler for Brugen af det lille Bibliothek. Da nu Freden var nær, tog jeg mig for i Schweidnitz at fordele Bøgerne ved Lodtrækning, saa at omtrent hver Mand foruden sit Ny Testamente og Feltjalmebogen endnu fik en Bog til Opbyggelse eller til Morstak. Da jeg stod i Forbindelse med Bibel-selskabet, havde ogsaa mange til nedfat Pris faaet en Bibel. Dette Regnskab voldte mig siden en Del Bryderi, da jeg efter Fangenskabets Ophør holdt det for en Ures-sag at faa opsporet dem, som havde givet mig Betaling, men endnu ikke havde faaet deres Bibel. Til sidst lykkedes det mig dog at faa det hele i Orden.

I Schweidnitz traf jeg Kaptejn Hammer, Helten fra Besterhavssperne. Det var fornøjeligt at høre ham fortælle om, hvorledes han, saa at sige aldeles blottet for Forsvarsmidler, havde holdt Tykkerne Stangen. Han lod bygge Skanser, som han armerede med Tydepotter, der fra Søfiden toge sig ud som Kanonmundinger. En virkelig Kanon havde han, et gammelt Stykke, som i mangfoldige Tider havde ligget paa Havsens Bund. Den blev kjørt frem og tilbage bag Klitterne, saa naar et fjendtligt Fartøj nærmede sig, var den altid paa Pletten og viste sig at være istand til at knalde godt og sende

en passende Røgsøjle til Bejrs. Fjenden mente, at det var Signalstuds, og forsvandt skyndsomst. Hammer vaagede over, at ingen fra Nerne kunde komme ud og give Fjenden Underretning. Men under Baabenhvilen blev Trykkeriet brudt. Da de krigsførende Parter Tropper skulde beholde deres Stillinger, kunde Hammer ikke trække sine Folk bort, og efter Fjendtlighedernes Gjenoptagelse maatte han strax overgive sig.

En af de danske Officerer i Schweidnitz led af et Saar, han havde faaet ved Dybbøl, og da Lægen raadede ham til at tage Ophold ved det nærliggende Kursted Salzbrunn, gav Kommandanten redebøn sit Samtykke. Herved tilvejebragtes en vensabelig Forbindelse mellem de danske Officerer i Schweidnitz og nogle polske Familier, som laa ved Salzbrunn. Polakkerne havde indbudt de Danske til en bestemt Dag, og da Kaptejn Hammer foreslog mig at gjøre Følgeskab, tog jeg med Glæde imod Indbydelsen. Salzbrunn ligger overordentlig skjønt, med Udsigt til Schneefoppe i Riesengebirge; men af ulige større Interesse end Udsigt og Beliggenhed var Selskabet om Aftenen. Bore polske Værter og Værtinder, som for en stor Del tilhørte de højeste Samfundskredse, mødte i deres glimrende Nationaldragter. Skjøn Samtalen førtes og Talerne holdtes paa Sprog, som vare fremmede for begge Parter, nemlig Tysk og Fransk, var Forstaaelsen ikke mindre hjærtelig. Polske og danske Nationalsange veylede, og Begejstringen naaede sit Højdepunkt, da Kaptejn Hammer blev haaret paa Guldstol af Polakkerne. Da vi fjørte tilbage i den klare Laurentiusnat, lyste Stjernefuddene ned over de Dnster og Længsler, som vi bare i Hjærtet for Folk og Fædreland.

Fredspræliminarierne bekjendtgjordes. Vi havde ikke tænkt os dem saa haarde. Det eneste trøstefulde midt i Bitterheden var, at nu stundede Fangenskabets mod sin

Ende. Fra Schweidnitz telegraferede jeg til Krigsministeriet i Berlin om at faa Lov til at rejse hjem sammen med mine Landsmænd, og da jeg steg ud af Postvognen i Reisse, fik jeg et Telegram med det Svar, at min Bøn var tilstaaet.

Da jeg blev udnævnt, var der kun Krigsfanger i Prøjsen; mit Kaldsbrev lød kun paa, at jeg skulde besøge dem. Smidlertid var der jo senere sendt mange til Østerrig, og jeg meddelte Biskop Martensen, at saavidt jeg kunde forstaa, maatte det vel være Meningen med min Sendelse, at jeg ogsaa skulde til Østerrig. Men jeg kom ikke til her at prøve min Lykke, og jeg var heller ikke færdig endnu med de prøjsiske Fæstninger, da jeg ikke naaede Glatz, Kosel og Erfurt. Det var 14 prøjsiske og 7 østerrigske Fæstninger, som havde huset de danske Fanger.

Saa kom jeg altsaa til Reisse, tæt op imod den østerrigske Grænse, hvor mange Ting havde et sydlandsk Præg. Taarnet stod ved Siden af Kirken, Tjenestepigerne gik med bare Fødder, Smørret solgtes i Alenvis, Landboerne kom kjørende med Hunde i Trespand. Befolkningen gjorde i det hele Indtryk af at være meget fattig og kun at have liden Sans for Renlighed. Ogsaa Begreberne om, hvad der kunde spises, afvege ikke saa lidt fra det af os vedtagne. Nogle af vore Folk fortalte mig med stor Munterhed, at Marketenderens Datter i Fort Prøjsen havde en Moppe, som hun fedede til Slagtning.

I Reisse blev jeg som alle Begne modtaget med aabne Arme. Det stadige Regnvejr lagde Hindringer i Vejen for Friluftsmøderne, men Kirken stod jo til vor Raadighed. Den 19. August om Eftermiddagen klarede Vejret op, og vi drog alle, Officerer og Mandskab, ud paa Kirkegaarden for at sige Farvel til Kammeraternes Grave.

Bed Sammenfud var der befestet 3 Marmortavler; Gravene havde stadig været prydede med Blomster, og til sidst blev der overrakt Graveren en lille Sum, hvorimod han lovede at ville vedligeholde Gravene, saa længe han levede.

En af Officererne ledede Sangen, og jeg talte over Apostlens Ord 2 Kor. 5: „Thi vi vide, at dersom vort jordiske Hus, denne Hytte, nedbrydes, have vi en Bygning af Gud, et Hus, som ikke er gjort med Hænder, evigt i Himlene. — Derfor beslutte vi os ogsaa, hvad enten vi ere hjemme eller ude, paa at være Ham velbehagelige.“ En stille Bevægelse gik gennem Folkene ved Afskeden fra Gravene. — Dagen efter samledes Officererne hos Kommandanten og sagde ham Tak for den humane Behandling, han havde ladet dem og Mandskabet blive til Del. Efter venligt Forslag af Kaptejn Andersen (tiden Oberst og Kommandant paa Bornholm) flyttede jeg op paa Kasernen for at være med ved Opbruddet. Søndagen den 21. August stode vi op ved Lys og samledes paa Banegaarden med Mandskabet; de syge kom kjørende, forsaavidt de kunde taale Rejsen. Toget voxede undervejs; i Breslau mødtes vi med vore Landsmænd fra Schweidnitz og Glatz, ved en senere Station med dem fra Glogau. I Posen mødte Damer med Blomsterbuketter og hilsendes til Tak af de Danske med den polske Nationalsang, hvortil vi des værre ikke kjendte Ordene; men Melodien lød nok saa kraftigt. Sen paa Natten mødtes vi med Fangerne fra Graudenz.

I den graa Morgentaage steg vi ud af Toget i Stettin og bleve paa prøjsiske Skibe bragte ud til Swinemünde, hvor vi optoges af „Freja“ og „Slesvig“. Det var en uhyggelig Aflevering. En prøjsisk Officer udtalte, at Løsgivelsen var paa Betingelser; hvis Krigen skulde udbryde paa ny, vilde de tidligere Fanger, som maatte

blive grebne med Haanden i Haand, uvægerlig blive skudte. Derpaa talte Major Vie, som tog imod Krigsfangerne, og erklærede (paa Dansk), at Kongen ikke vilde anvende dem i Krigstjeneste, før Freden var sluttet.

Det var den sidste Transport af Krigsfanger, som vendte hjem. Tilbage vare kun omkring paa Lazaretherne nogle syge, som ej kunde taale at flyttes, fremdeles de tre i Spandau Lughus og endelig nogle Folk, som vare dømt i Wittenberg for disciplinære Forseelser og derfor maatte vente til Fredens endelige Afslutning.

Det var blevet langt hen paa Eftermiddagen, inden vi kom om Bord paa de danske Skibe. Hvor var det vederkvægende atter at se Dannebrog vaje! Tirsdag Morgen den 22. August Kl. 6 lagde vi til ved Kvæsthusbroen og gik ind i Kasernegaarden. Her skiltes nu de, der havde delt saa megen Nød sammen, og gik ud hver til sit Hjem og sin Gjerning. Der var ingen højtidelig Modtagelse, men det kunde vi jo heller ikke vente. Stille kom vi, og stille tog vi Afsted med hverandre. Men i flere Aar derefter kunde jeg paa Gader og Beje tiltales af Folk, som havde hørt til min Menighed i Prøjsen. Om disse Linjer komme nogen af dem i Hænde, iblandt hvilke jeg færdedes i den tunge Tid, saa bringes dem herved en hjærtelig Hilsen.

The first of these is the fact that the medical profession has been largely unprepared for the changes which have taken place in the last few years. The second is the fact that the medical profession has been largely unprepared for the changes which have taken place in the last few years.

The third is the fact that the medical profession has been largely unprepared for the changes which have taken place in the last few years. The fourth is the fact that the medical profession has been largely unprepared for the changes which have taken place in the last few years.

The fifth is the fact that the medical profession has been largely unprepared for the changes which have taken place in the last few years. The sixth is the fact that the medical profession has been largely unprepared for the changes which have taken place in the last few years. The seventh is the fact that the medical profession has been largely unprepared for the changes which have taken place in the last few years. The eighth is the fact that the medical profession has been largely unprepared for the changes which have taken place in the last few years. The ninth is the fact that the medical profession has been largely unprepared for the changes which have taken place in the last few years. The tenth is the fact that the medical profession has been largely unprepared for the changes which have taken place in the last few years.

BOGBINDER
PH. HANSEN
AMAGERTORV 10.

